

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय ०२ २००

सं. नं. २०००

२ २१७८८८

मं. ५२

म. ग्रं. सं. ठाणे

सन

विषय

लेखक

४२
द. व. गोरवडे

ना. २००

संग्रहालय क्रमांक

पुस्तकाचे नांव

संगीत-विषय

२३८

२३५

संगीत विषयक नाटक

४२

नाटक

कार

प्रस्तावना

नाटकाचे कादंबऱ्या वाचण्याची मला सभोवते फार आवड असल्यामुळे, एखाद्या नाटक लिहावे, असे १९३५ मनांत येऊन, मी हे नाटक लिहिण्यास प्रारंभ केला. नाटकाचा शेवट गौड व्हावा हागजे ते आनंदपर्यवसायी असणे, असा माझा मूळ उद्देश होता परंतु टक् बरंच पूर्ण होत आल्यावर मी ते येथील साभेपुढे वाचून दाखविले. त्याप्रसंगी, मराठी भाषेक पर्यवसायी नाटकांची फार उणीव आहे, व जितका शोकपर्यवसायी अशा नीतिबोधदर्शक नाटकाचा उसा नाटपहाणाऱ्यांच्या किंवा वाचणाऱ्यांच्या मनावर पूर्णपणे टतो तसा आनंदपर्यवसायी नाटकाचा समतल असें कित्येक विद्वान् व ग्रंथकर्तृत्वार्थी मार्ग चोखळिलेल्या मित्रांचे उद्धार निघाले शोकपर्यवसायीच केले व त्याच्या सर्व येथील सिटी हायस्कूलांतील विद्यार्थी भूमीवर आणून त्याचा प्रयोगही करू पुढे कोल्हापूर येथील प्रिन्सिपॉल ह्यांनी, 'नवीन नाटकां तयार करून धाडण्याविषयी, व परंत पडेल त्या नाटकास १९० रुपये बक्षीस दिले जाईल' अशा अर्थाची जाहिरात प्रसिद्ध केली होती, ती वाचून हे नाटक कोल्हापूरच्या महासभे नाटक ग्रंथोत्तेजक विद्वत्समाजापुढे परीक्षणार्थ पाठवावे असे माझ

मनांत आले, व त्याप्रमाणें मी आपल्या मित्रांचें अनेक अनेक घेऊन नटक तिकडेस पाठविलें. सुदैवांनें माझा हा अल्प प्रयत्न आलेल्या सर्व नाटकांत पसंत ठरून पण परीक्षक कमिटीनें संविधानक आनंदपर्यंतचायी ह्या तर बक्षीस मिळेल अशी सूचना केल्यावरून अशा संविधानक जुळण्याकरितां ठिकठिकाणीं बरेच फेरफार करावे लागले व शेवटचे दोन प्रवेश तर अगदीं नवे तयार करावे लागले.

ह्या लिहिण्याचा हा माझा पहिलाच प्रयत्न तेव्हां पक्षां दोषच अधिक दृष्टोत्पत्तीस येतील यांत ह्याकरितां ह्या पुस्तकाच्या वाचकांस मी व- ह्याप्रमाणें हंसक्षीर न्यायानें माझ्या पुस्तकाचें गौरव- रण्याविषयीं विनंती न करितां माझ्या गुणदोषांचि पूर्णपणे न करून, दुसऱ्या प्रयत्नाच्या प्रसंगीं मला अधिक करण्याकरितां त्यांनीं आपआपले अभिप्राय माझ्या- लक्षणें विहून धाडावेत अशी त्यांनां सविनय

कथानक ह्मटलें असतां लांबलचक व्हावे असें काहीं नाहीं, व तें काय त सांगण्याची विशेष जरूरीही दि- कांस वाचतांवाचतां सहज समजण्यांत जी मोज आले अथमारंभींच समजविण्यांत नाहीं असें माझ्या अल्प बुद्धिचा वाटतें.

ह्या नटक लिहितेवेळीं रा. रा. हरी माधव पंडित, व रा. रा. केशव रामचंद्र गाडगीळ व इतर मित्रमंडळींनीं मार्मिक व उपयुक्त सूचना वेळोवेळीं केल्या ह्याबद्दल त्यांचा

मी शर आभारी आहे, तसेच मेसर्स डी. व्ही. गाधले
 १. आश्रम कंपनीच्यांनी हे पुस्तक मुंबईस फार न थोड्या मु-
 दतीत मुद्रण दिले ह्याबद्दल त्यांचा व रा. रा. विनायक
 कॉडदेव यांच्यांनी अंतःकरणपूर्वक ह्या ग्रंथाचे मुद्रण
 चालले असून त्याचे शोधन केले ह्याबद्दल त्यांचाही मी
 अत्यंत आभारी आहे.

दत्तो विनायक गोखले.

नागपूर,

ता० २२ डिसेंबर सन १८८६.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय
 नं० ७२३
 डाण सन १८८६

नाटकांतील पात्रे व शहरे

गोपाळराव	सोलापुरांतील श्रीमान् गृहस्थाचा मुलगा.
सरस्वती.....	गोपाळरावाची पत्नी.
वासुदेवराव.....	सोलापुरांतील श्रीमान् गृहस्थाचा मुलगा व गोपाळरावाचा मित्र.
रमाबाई.....	वासुदेवरावाची पत्नी.
.....	गोपाळरावाचे वडील.
.....	गोपाळरावाची मातोश्री.
शिवरामपंत	गोपाळरावाचे घरांतील कारकून.
गणेशपंत.....	वासुदेवरावाचा कारकून.
भागी.....	रमाबाईच्या कुणविणी. वि सु सोलापुरांतील सुभ्य गृहस्थांच्या बायलांच्या तऱ्हे गडऱ्हे ठ.
गजी	
लक्ष्मीबाई.....	
पार्वतीबाई.....	
कृष्णाबाई	
वेणूभाका	
आपा.....	गोपाळरावाचे वडिलांचे मित्र.
मामा	
कृष्णराव	वासुदेवरावाचा पुण्यांतील दांभिक मित्र.
बळवंतराव	कृष्णरावाचा मित्र.
सावित्रीबाई.....	कुंटीण व स्वयंपाकीण.
विश्वासराव.....	गोपाळरावाचे कचेरींतील कारकून.

गणपतराव..... एक गृहस्थ.
 गंगाजी..... पुण्याची नायकीण.
 ..... जोगळेकराचा गुमास्ता.
 जयाजी..... कृष्णरावाचा नोकर.
 रामचंद्र..... गोपाळरावाचा ब्राह्मण.
 बालू चव्हाण..... पाहरेकरी.

इतर चाकर वगैरे.

मुख्य स्थळ पुणे.

संगतिविपाक नाटक

१५२

अंक पहिला.
प्रवेश पहिला.

स्थल—सोलापूर—लेल्यांचा वाडा.

दिवाणखान्यांत केलेली गौरीची आरास.

(गणेशपंत आरास करण्यांत गुंतले असतां रमाबाई येते).

रमाबाई—गजे, अग गजे, (गजी येते) अग, सरस्वतीला
बोलावायला तूं जाणार तरी केव्हां ? दोन वाजून
गेले. आतां बायकांच्या झुंडींच्याझुंडी येतील बरे का.
त्या आल्यावर का तूं तिला बोलवायला जाणार ?

गजी—न्हाई बाईसाव. ही निघालें बगा. हंग त्यास्नी घे-
ऊन आलेंच.

रमा०—जा तर लौकर. तिला ह्मणावं, मी केव्हांची तुझी
वाट पहात बसलें आहे. स्वयंच असलं तुझ्या मनांत तर
सासूबाईना विचारून लौकर ये नसलं स्वयंच तर
तसं सांग ह्मणावं. असें सांगशील. केव्हां ती येईल.

गजी—बर हाय. (गजी निघून जाते).

गणेशपंत—कां बाईसाहेब, हा थाटमाट आणण्या मना-
जोगा झाला ना ?

रमा०—हें काय विचारावें गणेशपंत ! तुम्ही मनात घेतल्या-
वर काय नाही होणार ! गतवर्षी थाटमाटाला
आणि यंदाच्या किती सूट आहे पण ! फारच आहे.

खरेंच. ही आरास पाहिल्याबरोबर सगळ्या बायलांना
नवलच वाटेल.

गणेशपंत-मग चिंता नाही. आपल्या मनास आलें
ह्मणजे झालें.

रमा०-इतकी खटपट करून केलेलें काय मनास
नाहीं येणार ! मग मी मोठी शहाणीच ह्मणायची !
तुम्ही मात्र आज फार थकलां. चला आंत जेवायला.
भुकेनें अगदीं गळून गेलां असाल.

गणेशपंत-हा स्नानास निघालोंच. (गणेशपंत जातो.)

रमा०-(आंत बाहेर जाऊन) काय बाई ! दोन तीन
बोलावणीं झालीं. आतां ही सरस्वती येणार तरी
केव्हां ? भागे, (भागी येते) बाहेर जा आणि तिक-
डच्या रस्त्यानें सरस्वतीचा मेणा येत आहे का पहा बरें.

भागी--(बाहेर जाते व परत येऊन) आला बाइसाव
मेना, व्हई व व्हई. त्यांचाच हाय. त्ये बघा. त्यांच्याच
मेन्याच भुईं हाता.

(सरस्वतीस घेऊन गजी येते.)

रमा०-वाः ! लवकर आली वरें सरस्वती ! तूं आज
हे अगदीं विहिणी मारून काय ओढून धरलें होतेंस ?
एका पाठीमागून एक, एका पाठीमागून एक अशीं
सतरा बोलावणीं पाठविलीं, तरी आपला तुझा कसला
तो ठिकाण नाही !

सरस्वती-अग, करूं तरी कसें ? यावें खरें, पण वाट
तर द्या ?

रमा०-वाट हवी ह्मणजे ?

सरस्वती-अग, तासूबाईला मी विचारून केव्हांची या-

॥ १७ ॥

धला निघालें होतें; पण खुर्च्या टाकून वाटेवरच्या दिवाणखान्याच्या खिडकींतच, वासुदेव भाऊजी, बरोबर बोलत बसले होते. ते असतांना आंगावरून येऊं तरी व्हाई? अर्धीं भाऊजींना थडा करायला नको! मग इकडे येतांना मला पाहिली असती, ह्मणजे अगदीं माझी फजीतीच करून टाकिली असती.

रमा०—असैं काय? तुझ्या येथें आतां भाऊजी बरोबर बोलत बसायचें झालेंना! मग झालें—निश्चिती झाली. घरीं लवकर यायची आज आठवण कुठाला होते आहे! पाहून ठेव. यायला आज प्रहर रात्र होईल.

सरस्वती—केव्हां कां येईनात. तुलाय काय करायचें आहे आतां त्यांच्याशीं?

रमा०—हेंग काय! रात्रीं फराळाला किती मंडळी यायची, काय यायची, हें समजायला नको का! किती रात्र होणार ह्मणून त्या आचार्यानें समजावें तरी?

सरस्वती—त्याचेंग काय मेलें येवढें? नेहमींच्या अदमासानें त्याला कर ह्मणून सांग ह्मणजे झालें.

रमा०—तसें त्याला सांगून ठेविलें आहे; पण तुला आपली एक गोष्ट सांगितली. वृं. अजून-गद्द. झाला कशा येत नाहीत पण? गजे, सगळ्यांच्या घरीं बोलवायला गेली होतीस ना?

गजी—हें काय इचारता बाईसाब? समद्यांच्या घरीं गेलें व्हतें. हतून त ततवर संमदी घर टिपली. याकवी वगाळल न्हाई. येतीला संमद्याजनी इकत्यामदीं.

रमा०—बघतें आतां येतात का त्या. जर सगळ्या नाही आल्या, तर मग सटवे, काढतें तसें कांडात.

गर्जी—(बाहेर जाऊन) आल्या व आल्या बाईसाव. त्या
 पहा; तकडून खालीकडून संमद्याजनी येत्यात. लई,
 लांब हायता अजून ती वगा. संमद्याच्या ह्योरली आप-
 ल्या दामुंदर भटाची बायकू. सुंदराबाई. लगालगा
 हात हालवीत येतीया. संग आपली ल्य.क आनली,
 सून आनली, आन् काकत याक पोरची आनलया. ती
 तकडल्या आंगाला ज्वागळकराची लछिंबाई हाय.
 झुंझुच, किस्नाबाई हाय. आपल्या पाटन्कराच्या येनू
 अक्का शयता, पारोतीबाई हाय—अनीक.

रमा०—अग सटवे, बायकांची नांविशी काय सांगत बस-
 लीस ! जा आंत लवकर; आणखी गणेशपंताच्या
 बायकोला ह्यण, कीं हळदकुंकाचें साहित्य आण. जा
 लवकर. त्या बाया आल्या देखील. बघ. सरस्वती, मी
 ओढ्या भरते; तूं हळदकुंकू दे; आणि बाकीचें गणे-
 शपंताची बायको करील.

(सर्व बाया येतात आणि हळदकुंकाची आणि ओढ्या
 भरण्याची सुरवात होते).

लक्ष्मीबाई—(गौरागुहे, इतक्या बायांजवळ जाऊन) अग
 बाई ! काय ही ह्युंज्यांची आणि झुंबरांची गर्दी ! किती
 हीं तऱ्हेतऱ्हेचीं चित्रे आणखी फळे ! रुप्याचीं ताटे,
 तवकेंतर फराळाच्या जिनसांनीं गच्च भरून ठेविलीं
 आहेत. याला ह्यणाचें हौशी. काय आरास केली आहे
 पण, ज्याचें नांव ! (पार्वतीकडे पाहून) अहो, हें
 कारंभें पाहिलें का पार्वतीबाई ! किती उंच उडतें
 आहे तें !

पार्वती०—अग बाई ! खरेंच. फारच उंच उडतें. फडक्यां-

च्या वाड्यांत परवां गौर झाली. तेथेही त्यांनीं असें केले होते; पण बाई, इतके काहीं ते-उंच उडत नवले.

लक्ष्मी०-इश ! कसले मेलें तें ! गुड्याइतके देखील उंच उडत नवते. मधेंच मेलें किती वेळां तें बंद पडे. एक घटकाभरच पहात उभ्या होतोंना ? तर सतरांदा आला पाण्याचा तोटा. तें कोणीकडे, हें कोणीकडे ! पाहिलेंसना थेट सुरुचें झाडच. कसे टप्, टप्, टप्, टप् वरून थेंब पडतात पण ! मात्यांचा जसा पाऊस ! हीं शेतें तरी किती हिरवींगार, आणखी टवटवीत आहेत पाहिलीं ना ? अग बाई ! हें पहा, कारंज्याच्या हौदांत काय केले आहे तें ! काय बाई ! हें वधूं का तें वधूं असें झालें आहे— हीं बदके वरें. पाहिलींना, कशीं इकडून तिकडे, तिकडून इकडे मजेनें पोहत आहेत तीं !

कृष्णाबाई-अहो, बदकांकडेच काय पहात वसलां लक्षुम्बाई ? ही भोरड्यांची तर मौज पहा. हा पहा शेतकरी. हातांत गोफण घेऊन कशा माळ्यावर उभा आहे !

लक्ष्मी०-अग बाई ! इकडे माझी दृष्टच गेली-नाहीं. काण्ण बाई तन्हा तन्हा केली आहे तरी' (पार्वतीकडे पाहून) अहो ह्या पहा गोफण मारतांच कशा भर्कन्-भोरड्या उडून गेल्या !

पार्वती०-खरेंच. मोठें नवल आहे बाई. कायहो लक्षुंबाई, हा शेतकरी गोफण मारतो कशी, ह्या भोरड्या उडून जातात कशा, आणखी पुन्हा शेतावर येऊन बसतात तरी कशा ?

लक्ष्मी०—माझी कांहीं बाई येथे मति चालत नाही. तुम्हाला ठाऊक आहे का कृष्णाबाई, हे कसे काय केले आहे ते ? काय बाई गौडबंगाल हे ! बरे पण ही सगळी आरास केली कोणी ?

वेणूआका—यांच्यायेथे गणेशपंत कारबून आहेत की नाही, त्यांनी केली.

लक्ष्मी०—अग बाई ! त्यांनी का केली ? किती तरी सुगर आहेत हो ते ! हे रांगोळीचे गालिचे सुद्धा त्यांनीच का काढिले ?

वेणू०—शाडून एकून एक त्यांनी केलें.

लक्ष्मी०—शावास बाई त्यांची ! मी परवांचे दिशीं आपल्या-येथे हळदकुंकू करीन असें ह्मणतें. त्यांना बोलावले तर येऊन अशी आरास करून देतील का ?

वेणू०—काय लक्षुंबाई ! ह्मणतां काय ? तुम्हाला वेड तर लागलें नाही ? ते कोठें जात नाहींत आणि येत नाहींत. पटवर्धनांच्या वाड्यांत मात्र जातात. तुम्ही असल्या खटपटींत पडतां कशाला ?

लक्ष्मी—मला बाई, असली आरास करण्याची मोठी हीस आहे.

वेणू०—ते म्हाळें खरें. पण असली आरास तुमच्यानें होईल तरी का ? आपल्या येथे नाही गडी, नाही माणूस, न्हींत दागदागिने. बरे, घरचीं माणसें पाहिलीं तर तीं एका प्रकारचीं. ह्यांची गोष्ट कोणीकडे, आपली कोणीकडे ? असा थाट करायला ह्मटलें ह्मणजे आधीं घरचीं माणसें सुधीं पाहिजेत. या दोघांची एकमेकांवर प्रीत कोण, श्रीमंत तसेच, आणखी हौशी तसेच. आपल्यासारखें का त्यांचें आहे ? अशा थाटमा-

टाचें हळदकुंकू करावें—असें मला नाहीं का बई वाटत ?
पण उपयोग काय ? असें कसें कां, हणून गोष्ट काढूं-
द्या कीं, -पडल्याच कपाळाला सतरा हजार आढ्या !

लक्ष्मी०—खरेंच बई—असें असलें हणजे कसली होस आ-
णि कसलें काय ?

वेणू०—हणूनच तुहांला सांगतें, असल्या नादीं कांहीं
लागूं नका. शेजार पाजारच्या चार चौवी आया वायांना
एक दिवस बोलवावें, आणि द्यावें हळदकुंकू; हणजे
झाली आपली गौर.

पार्व०—चला बई आतां लक्षुंबई. पुरे हें पहाणें. सकाळ-
वेरीं पहात उभ्या राहिलों तरी कांहीं पुरेसें व्हायचें
नाहीं. चला आतां. माझे मूल पाळण्यांत रडत असेल.

लक्ष्मी० व वेणू०—खरेंच. चला आतां. फार उशीर झाला.

(सगळ्या रमाबाईकडे जाऊन) येतो बरें रमाबाई.

रमा०—सगळ्या जणींनीं हळदकुंकू घेतलें ना ?

सगळ्या—हो. घेतलें बरें. येतो आतां. उशीर झाला.

(सगळ्या जाऊं लागतात.)

रमा०—या बरें.

सरस्वती—अग बई ! भाऊजीं आले ! ती वध गाडी.

आले न आले कीं अधीं इकडे येतील. मला जायचें

आहे रास्त्यांच्या वाड्यांत हळदकुंकूकाला. जजे, भु-

यांना मागच्या दारीं मेणा न्यायला सांग.

रमा०—अग मग ? इतकी जायची गडबड कां ?

सर०—मी नाहीं बई येथें उभी रहायची. मी आपली जा-

तें. (हंसत) दोवांमध्ये आडकाठी कशाला उगीच.

(सरस्वती जाते.)

(राहिलेल्या बायका हळवुकुकू घेऊन जातात.)

वासुदेवराव—(आंगरख्याचे बंद सोडीत) वः शान थाट
केला आहे बोवा ! (रमाकडे पाहून) कां, झालीना
होस पूर्ण ?

रमा०—मनांत असल्यावर काय नाही होणार ? हा थाट
पाहून सगळ्या बायकांनीं मानाच डोलविल्या.

वासु०—केलाच आहे गणेशपंतांनीं थाट तसा. अशी जवळ
ये पाहूं. दोघांनीं उभे राहून जोड्यानें ही मौज पाहूं.

रमा०—(गालांत हंसत) अहाहा ! कांहीं नको. तेथूनच
पहावे ह्यणजे सगळें दिसते. जोड्यानें पहाण्यांत काय
अधिक आहे ?

वासु०—त्यांतच आत्मांला अधिक वाटत असेल तर. (असें
ह्यणत रमास जवळ घेतो.)

रमा०—(तोंड किंचित् गोरेंमोरें करून) काय हें ? ताळ-
च सोडला अगदीं ! कोणी पाहिलें तर काय ह्यणेल.

वासु०—अं: ! कोणी आतां येत नाही आणि पहात नाहीं.
आपण असल्यावर या दिवाणखान्यांत तिसरें येतें कोण ?
(असें ह्यणत रमाच्या गळ्यांत हात घालून) अरे !
किती घामाघूम झालीस ही ! सगळी पैठणी घामानें
कशी चिंव भिजली आहे ! हें पहा नाक, गाल, कसे
लाल होऊन गेलें आहेत ! तरी मी सांगून ठेविलें
होतें कीं आज फार श्रम करूं नको; नाजुक प्रकृति;
सोसणार नाहीं. पण आमचें ऐकतें कोण ? झाली.
आठ चार दिवसांची आतां बेगमी झाली ! आई आई
करीत पडशील तेव्हां कळेल मग.

रमा०—अहाहा ! इतकी मी नाजुक नाहीं कांहीं ! एखा.

द्याला हरभज्याच्या झाडांवर कसे, तेव्हांच चढवितां येते ! श्रम झाले नाहीत आणि कांहीं नाही. पांचपन्नास बायकांच्या ओल्या भरल्याने का श्रम होतात ?

वासु०—छे: ! भलत्याचें भलतेंच ! स्वस्थ वसल्याने श्रम होतात ! नाजूक आहेस, असें ह्मणेल कोण तुला ? येवढें मात्र—थोडे श्रम झाले ह्मणजे चार चार दिवस जागेवरून उठण्याची कांहीं शक्ति रहात नाही. केवढी बळकट तूं !

रमा०—असूं; आम्ही आपल्या कशाही असूं. (अमळ रुसल्याची मुद्रा करून एकीकडे होते).

वासु०—धरें हें असो. मंडळी फराळाला बोलाविली आहे. सर्व तयारी आहेना !

रमा०—हें काय ! इतकें लवकर काय ह्मणून विचारायचें झालें ! दोनप्रहर रात्रीं येऊन विचारिलें असतें, ह्मणजे वेळेवर झालें तरी असतें !

वासु०—हं—उपसलें आमच्यावर हत्यार ! जरा कोठें यायला उशीर लागला, कीं, मारलाच टोमणा ! कठीण बोवा ! बायकांवरुंवर पुरुषांचा टिकाव लागणें फार कठीण !

रमा०—अहाहा ! ऐकिल एखादें कोणी ! वेळेदारीं सांगायला काय झालें होतें तर मग ?

वासु०—लवकर सांगणार होतो; परंतु गोपाळरावजीवरुंवर बोलत बसलों तो बसलोंच. झालें. त्यांतून येवढें मला अगदीं ठाऊक होतें कीं, जरी मी सांगितलें नाही तरी तूं सर्व तयारी करून ठेवशीलच. कारण धूर्तच तूं तशी आहेस.

रमा०—बोलणें कसें तेव्हांच सुचतें ! गोड गोड, गोड

गोड, बोलून काम साधून घेण्याचा मात्र धूर्तपणा आंगांत भरला आहे. बरें. इतका वेळ, आज भाऊजी-जवळ कसलें बोलणें चाललें होतें ?

वासु०—बोलणें कसलें ? पुण्यास जाण्याचा वेत ठरला. पुढच्या आदितवारींच निघायचें.

रमा०—(ओठाला बोट लावून) अग बार्ई ! या येत्या आदितवारीं का जायचें ठरलें; अगदीं जवळच येऊन ठेपलें ह्मणायचें. नानासाहेबांनीं आणि आईंनीं, त्यांना भाऊजी एकुलते एक असून, बरी पण जायला परवानगी दिली ?

वासु०—दिली झालें. माझा आणि गोपाळरावजीचा आग्रह पडला, तेव्हां त्यांचा निरुपाय झाला.

रमा०—एकच नाद लागला ह्मणजे लागला. भाऊजी काय आणि कोणी काय. खरेंच. इतकें काय पुण्यास जायचें तटलें आहे ? एक परीक्षा तर उतरली. आणखी जास्ती शिकून काय करायचें आहे ? घरदार सोडून, परदेशांत, इतकें लांब जायचें तें कशाला ? देवाच्या दयेनें कोणच्या गोष्टीचें कांहीं कमी का आहे ?

वासु०—कमी आहे ह्मणून का जायचें ? बायकांची वेडी समजूत ती हीच. पुरुषांना पैशापेक्षां विद्या असणें हेंच भूषण आहे.

रमा०—विद्या करून लौकिक मिळवायचा ना ? तर जसा लौकिक असावा आणि चारचौघांत मान मिळावा तसा आज मिळतच आहे.

वासु०—तें सगळें खरें. पण गोपाळरावजी आपले खेही,

त्यांचें मन मोडतां येत नाहीं. तेव्हां जो वेत झाला तो झाला.

रमा०—माझे कोण ऐकतें ह्यणा—पण आपली उगीच वेडी ह्यणून बोललें. बरें. बरोबर कोण कोण जायचें ठरलें ?

वासु०—(किंचित् हंसून) मी तर कोणाला नेत नाहींच. गोपाळरावजी मात्र वहिनीला नेतलिल. तूं माहेरीं जा. येथील सर्व व्यवस्था गणेशपंत करतीलच.

रमा—हळू, हळू. कोणी बाहेर ऐकेल एखादें ! कायतें आणखी एकदां ह्यणायचें होतें पाहूं ? " मी तर कोणाला नेतच नाहीं " काय ?

वासु०—यांत संशय काहे कीं काय ?

रमा०—मी नसलें तर करमेल का तेथें ?

वासु०—हो. न करमायला काय झालें ?

रमा०—मग कशाला, मुद्दाम बोलावणें पाठवून माहेराहून मला इतकी लवकर आणविली; चार महिने राहिन. या वेतानें गेलें होतें. पण पुरता एक महिना देखील लोटूं दिला नाहीं, इतकी मोठी घाई कसली झाली होती ?

वासु०—(हंसून) बरें; हें असो. आतां मंडळी येईल. पाट रांगोळ्यांचीं वगैरे सर्व तयारी, गणेशपंतांकडून करीव. मी अंमळ बाहेरच बसलों.

रमा०—होय. पण कसा काय वेत झाला आहे तो एकदां आंत येऊन पाहून तरी जायचें होतें.

वासु०—बरें. चल तर. (रमा व वासुदेवराव ज्यातात.)

अंक पहिला.

प्रवेश दुसरा.

स्थल—सोलापूर.—पटवर्धनांचा वाडा.

(गोपाळरावांचे वडील येतात.)

गोपाळरावांचे वडील—शिवरामपंत, अहो शिवरामपंत,—

(गो० वडील दोन हाका मारून क्षणभर थांबतात, इतक्यांत शिवरामपंत दारांतून बाहेर डोकावतो.)

गो० व०—आंतून शिवाल्लिखिताची पोथी घ्या वरें इकडे.

(शि० पोथी आणून देतो ती घेऊन) आज बुधवार.

ठीक आहे. अमृत—चार; चक्र आठ—चार आणि आठ

बारा—अमृत—दोन—बारा आणि दोन चवदा—शून्य चार—

चवदा आणि चार अठरा, आणि माहेद्र आठ—अठरा

आणि आठ सव्वीस—सव्वीस घटका—आठ अडचें वीस,

आणि सहा सव्वीस—दोन वाजून तर गेले; आणखी सहा

घटका—उत्तम वेळ आहे. ठीक आहे.—माहेद्रेतु जयो

नित्यं; आणि तोंपर्यंत गाडीची वेळही होते. खासा.

नामी योग जमला. (शिवरामपंताकडे पाहून) शिव-

रामपंत, वासुदेवराव वगैरे आलेच आहेत; पण सर्वांची

निघण्याची तयारी झाली. किंवा नाही तें पहा वरें

आंत जाऊन.

(शिव० जातो—व आपा, मामा हे येतात; त्यांना पाहून).

गो० व०—यावे आपा. मामा यावे. बसावे. (लोडाकडे हात

करून) असें यावे.

आपा व मामा—बसतो, बसतो. नानासाहेब, आपण बसावे.

गो० व०—नाहीं थापण बसावे. (सर्व बसतात).

आपा—आपले चिरंजीव आणि वासुदेवरावजी लेले, पुढें

विद्याभ्यास करण्यासाठी पुण्यांस जाणार ह्मणून ऐकलें?
गो० व०—होय. आजच जाणार—अगदीं निघण्याची तयारी आहे. आतांच्याच गाडीला निघणार.

मामा—तें सर्व ठीक आहे. नानासाहेब, परंतु गोपाळराव-जी गेल्यावर आपणाला करमेल कसें? ते ह्मटलें ह्मणजे आपले पंचप्राण आहेत.

गो० व०—करतां कसें मामा. त्याचा मनोदय कालीज्यांत जाऊन विद्याभ्यास करण्याचा. त्यामध्ये व्यत्यय आणणें हें या कालमानाला अनुसरून नाहीं. काढावे दिवस कसे तरी, झालें.

मामा—एक परीक्षा तर दोघांची उतरली. मग उगीच पुढें शिकून काय करायचें? आपल्या आणि रावसाहेब लेल्यांच्या पुण्याईनें दोघांचें यथास्थित आहे. चाकरी न लागली तर कसें होईल ही काळजी त्यांना तर काय, परंतु त्यांच्या पुत्रपौत्रांस देखील करावयास नको.

आपा—आपण ह्मणतां तें सर्व खरें. परंतु पैशाची कांहीं शाश्वती आहे? पाण्याच्या बुडबुड्याप्रमाणें क्षणभंगुर. राजाचा रंक आणि रंकीचा राजा होण्यास एक क्षण देखील लागत नाहीं. विद्येचें असें नाहीं. विद्याधनाची प्राप्ति करून घेण्यास पराकाष्ठेचे परिश्रम करावें लागतात हें खरें आहे; परंतु ते करून विद्याधनानें एकदां भांडार भरून ठेविलें ह्मणजे यावज्जीव तें नष्ट होत नाहीं. ह्मटलें आहे—पूर्वापार, विद्येला जो मान मिळत आहे तो पैशाला नाहीं. कसाही दुर्धर प्रसंग मनुष्यावर येवो; खरा विद्वान् जर आहे तर तो कधींही डगमगणार नाहीं.

मामा-आणसाहेब, ही इंग्रजी विद्या शिकल्यानें नफा नुकसान काय आहे हें सर्व मला कळतें. (नानासाहेबाकडे वळून) माझ्या बोलण्याचा मुद्दा मिळून इतकाच कीं, आपला झाला आहे आतां वृद्धापकाळ. तेव्हां अशा वयांत गोपाळरावजींनीं आपणांजवळच असून सर्व कारभार त्यांनीं पहावा-यांतच आपणांस सौख्य व त्यांना भूषण आहे.

गो० व०-हा विचार माझे देखील मनांत आला. परंतु असा वेत कां केला याचें कारण मिळून हेंच कीं गोपाळरावचें दूर जाणें ह्मणजे काय-चार पांच वर्षांची सारी कथा मामा. त्यांतून सुट्या मिळतात त्या अर्थी वर्षांतून एक दोन वेळां येऊन भेटेलच. जातील दिवस निघून-मोहपाशांत गुंतून त्याला यावेळेस जाऊन द्यावा तर त्यामध्ये त्याचा हिरमोड होईल. इतकेंच नव्हे, परंतु अकल्याण देखील होणारें आहे-आणि पुत्राचें ज्यांत अकल्याण आहे तें करणें पितृधर्म नव्हे. वरें आपण वसावें. मी आंत जाऊन येतो. वायकांचा कारभार. मी गेल्याशिवाय त्यांची निघण्याची तयारी होणार नाही. (उठून जातां जातां) तीं तिकडे ओसरीवर बुदबळें पडलीं आहेत-मी येईपर्यंत, झाल्यास होऊंदा एक डाव मामा.

आपा व मामा-ठीक आहे. (ओसरीवर खेळावयास जातात).

गो० व०-(आंत जाऊन) गोपाल, अरे गोपाल, वासुदेवराव; चला आटपा. आतां वेळ फार उरला नाही. जा सर्व. देवाला नमस्कार करून तिला विचारून लवकर या. रमा आणि सरस्वती कोठें आहेत? (त्यांना

पाहून) कायग मुलींनो—चलां लवकर, आटपा. राम-
चंद्र आटप लवकर. गाडी गेल्यावर का तुझी निघ-
णार ? (असें ह्मणून घरांत जातात.)

(गोपाळराव व गोपाळरावाची मातोश्री प्रवेश करतात.)

गोपाळराव—(देवांना नमस्कार करून)आई नमस्कार करतो.

(ओगव्यानें हात जोडून जमिनीवर डोकें टेंकतो).

गो० आई—शताउक्ष हो. (डोळे पाण्यानें भरून येतात.)

गोपाळ जाणारच ना मला सोडून ? नाहीना माझे

ऐकत तूं ? मजकडे पाहून अजून तरी नकोरे जाण्या-

चा बेत करूं. सांग, गोपाळ, सांग बरें मला तूं. तूं

गेल्यावर या ह्यातारीनें कसे दिवस कंठावे बरें ? काय

तो एकुलता एक आह्याला तूं. तुझा काय तो आह्याला

आधार. या वयांत तुझे काय तें आह्याला सुख. आतां

गेल.।स ह्मणजे महिनेचे महिने मला दिसणार नाहींस,

तेव्हां गोपाळा—कसेरे मला होईल ? गोपाळा तुझ्याच

गळ्याची शपत एक घटकाभर देखील, तूं गेलास ह्मणजे

मला चैन पडायार्चें नाहीं. नको जाऊं; गोपाळा, नको;

नको जाण्याचा हट्ट धरूं. निघण्याची सगळी तयारी

झाली खरी, पण रहातो असें ह्मणशील तर या घटकेस

सांगून सगळा बेत रहित करतें. कसें मग रहातोस ना ?

गोपा०—(आपल्याशींच) अहाहा ! आईची ममता तांहीं

विलक्षण ! आईसारखी अमोल वस्तु खरोखर, जन्मज-

न्मांतरींही मिळणें नाहीं. खरें प्रेम काय तें इच्या

ठिकाणीं. (उघड) आई, काय हें ? आतां मात्र

तुझी शर्थ झाली. नको अशी रडूं, आई, हें काय बरें ?

(आईचे डोळे पुसतात).

गो० आई—(गोपाळरावास मिठी मारून) नको, नको गोपाळ नको जाऊं. नाही मी तुला जाऊं देणार.

गो०—आई, एक वेळ तूच जा हणून सांगितलें हणून येवढी तयारी केली. आणि आतां आयत्या वेळीं रहा हणतेस ? नानासाहेब काय हणतील ? मी का कोठें लांब जात आहे ? हवें तेव्हां तुजजवळ सुट्टींत येईन. चार किंवा पांच वर्षांची सगळी गोष्ट ! तेवढीं हं हं हणतां निघून जातात. मग नेहेमीं तुजजवळ आहेच. फार उशीर झाला आई. हें काय उगीच. कां बरें कष्टी होतेस ? (पुनः आईचे डोळे पुसतात.) आई, येऊंना आतां ?

गो० आई—“ जा तू ” अशीं अक्षरें कांहीं माझ्या तोंडांतून निघत नाहीत, त्याला, गोपाळा, मी काय करूं ? खरें हणशील तर मला कांहीं एक सुचत नाही. कांहीं असो; गोपाळा, जाऊं नकोस मला सोडून.

(गोपाळरावाचे वडील येतात.)

गो० व०—(रागें भरून) काय शहाणपण हें ? पुरे आतां ही ममता. पहिल्यानेच त्याला नको जाऊं हणून हणायचाचें होतें. एकदां त्याला जा हणून सांगितलें; सगळी तयारी झाली; बाहेर आपा, मामा, बसले आहेत, त्यांना देखील हे सर्व जाणार हणून समजलें; आणि आतां नको जाऊं हणून हणतां ?—वः ! काय पोरखेळ हा ! द्या सर्वांना निरोप. हें काय हें ? चला. आटपा. बाहेर जाऊन मी गाड्या तयार करवितों.
(गोपाळरावाचे वडील जातात.)

गो० आई—गोपाळा, ये बरें, हट्टच घेऊन बसलास त्या.

पुढें इलाज नाही. आतां आह्माला सोडून जात आहेस परदेशांत. नीट संभाळून मात्र रहा. प्रकृतीला नेहेमीं जपत जा. रात्रीं फार जागत जाऊं नको. तुला जागरणें सोसायचीं नाहींत. चार चार दिवसांनीं खुशाल असल्याचीं पत्रें पाठवीत जा. पत्रें पाठविण्याला अगदीं आळस करूं नको. पुष्कळ सुच्या मिळतात ह्मणून ऐकतें. दर मुठीला आह्माला येऊन भेटत जा. वासुदेवराव, मी काय बोललें तें ऐकलेंना ? गोपाळ आणि तुम्ही, दोघे एकविचारानें असा. आणि खुशाल असा ह्मणजे झालें. परदेशांत तुम्हांला तो आणि त्याला तुम्ही आहां. बरोबर रमाला आणि सरस्वतीला नेत आहां. त्यांच्यावर रागाऊं विगाऊं नका वरेंका? वायकांना आपले डोळ्याच्या धाकांत ठेवाव्या. ऐकलेंसना गोपाळ. त्या अजून पोरी आहेत. कांहीं तुरुचें करायासवरायला चुकल्या तर त्यांना वरचेवर नीट समजावून सांगत जा. मोठमोठ्या वायका देखील चुकतात; ह्या तर काय मुली आहेत. त्यांना संभाळून घेणें तुम्हाकडे आहे. (सरस्वती व रमा येतात त्यांना पाहून) मुली इकडे ये. रमा, मी काय सांगतें तें ऐक. - तूं आमच्या सरस्वतीपेक्षा थोडी पोक्त आहेस. पुण्यास गेल्यावर दोघीजणी, येथल्याप्रमाणेंच, मिळून मिसळून आनंदानें असा. आपापल्या नवऱ्याच्या आज्ञेत रहा. रमा, तुझी सासू नाही, सासरा नाही ह्मणून मी सांगतें. वासुदेवरावांचें अगदीं मन दुखवूं नको. ऐकलेंस ना सरस्वती ? (सरस्वती रडूं लागते.) ये अशी. रडूं नको. गोपाळ, संभाळ वरें हिला.

गो०—आई, कांहीं काळजी करूं नकोस. येतो आतां; नमस्कार करतो. (ओणव्यानें दोन्ही हात जोडून जमिनीवर डोकें टेंकतात.)

गो० आई—शताउक्ष व्हा. गोपाळ, मी सांगितलें त्या प्रमाणें वागशील ना ? वाळा, हा सर्व जीव तुजपाशीं टांगला आहे. तुजवांचून आतां कसें चैन पडेल ? जे आई, कुळस्वामिणी, गोपाळाला आणि या वासुदेवरावाला खुशाल ठेव. (रडूं लागते.)

गो०—(गहिंवरून डोळे भरून येतात.) आई, पुरे आतां—माझ्यानें बोलवत नाहीं. नको दुःख करूं. आई, येतो बरे आतां. (गो० आई नुस्तीच या ह्मणून मान डोलविते. सर्व नमस्कार करून जातात, व ओसरीवर गोपाळरावाचे वडील उभे आहेत तेथें येतात.)

गो० व०—आलां एकदाचे सर्व बाहेर ? किती वेळ लागला ? वासुदेवराव, इकडे या. गोपाळ, बस. वासुदेवराव, विद्याभ्यास करण्याकरितां दोघे चाललां आहां. जो हेतु मनांत धरला आहे तो शेवटास न्या. गोपाळ आह्मांला सोडून जातो ह्मणून मला अतिशय वाईट वाटते. परंतु मन बद्द करून त्याला पाठविण्याचा बेत केला. त्याचें पुढें हित व्हावें ह्मणून येवढा सर्व खटाटोप. तुम्ही दोघे तेथें आमच्या वाड्यांत एकविचारानें रहा. आपल्या योग्यतेप्रमाणें आपली वागणूक ठेवा. दुष्ट आणि हलकट लोकांच्या संगतीस लागूं नका. कोणाचाही स्नेह करण्याचें झाल्यास, तो मनुष्य कसा आहे, काय आहे, त्याचें आचरण कसें आहे, या गोष्टीचा चांगला शोध करून नंतर स्नेह करा. कोणतेंही काम एकाए-

कीं अविचारानें करूं नका; परंतु विचारपूर्वक एखादी गोष्ट हातीं धरली तर तो तडीस नेल्याशिवाय कधीं राहूं नका. भलभलतींच कृत्यें करूं नका. खाण्यापिण्याला, वस्त्रपात्राला जितका पैसा लागेल तितका खुशाल खर्च करा. त्याविषयीं हाल करून घेऊं नका. उसनवार ह्मणून कोणाला एक पै देखील देऊं नका, व त्याप्रमाणेंच तुम्हीं कोणाजवळून घेऊं नका. कारण असें करण्याचा प्रसंग तुम्हांला आपल्या स्नेह्यांशींच येणार. तेव्हां असें केल्यानें होतें काय, कीं पैशापरी पैसा जातो आणि बरोबरच स्नेहही घेऊन जातो. विद्याभ्यास लवकर व्हावा ह्मणून रात्रीं फार जागत बसूं नका. पांचाचे ठिकाणीं दोन अधिक वर्षे लागलीं तरी चिंता नाही. परंतु नेहमीं जागरणें व अतिशय मेहेनत करून शरीर-प्रकृतीची हानि करून घेऊं नका. वासुदेवराव, माझा आणि तुमच्या वडिलांचा स्नेह फार होता ह्मणून, आणि मी सांगतो त्याप्रमाणें तुम्ही वागाल अशी माझी पूर्ण खात्री आहे ह्मणून, हे दोन बरे वाईट शब्द सांगितले. गोपाळ, मी आतां काय बोललों तें तूं ऐकलें आहेच. त्याप्रमाणें आपलें आचरण ठेव, ह्मणजे तुजें त्यामध्ये कल्याण होईल, व मला संतोष वाटेल. जीं पत्रें पाठविशील त्यांत सर्व गोष्टीविषयीं मजकूर लिहित जा. जा-तांक्षणीं खुशाल पोहोंचल्याचें एक पत्र पाठीव.

माया—नानासाहेब, साडेतीन वाजून गेले. गाडी निघण्यास अवकाश अगदीं थोडा उरला बरें.

गो० व०—अरे हो. खरेंच. हं; वासुदेवराव, गोपाळ, चला आतां. गोपाळ सांगितल्याप्रमाणें वाग बरें.

गो०—(गहिंवरून नुसती होय ह्मणून मान डोलवितात.)
नानासाहेब नमस्कार करतो. (लवून पायांवर डोकें
ठेकतात.)

गो० व०—आयुष्मन् भव. संभाळून जा वरें. श्रीकुलस्वा-
मिणीच्या कृपेनें तुझाला यश येवो ह्मणजे झालें. या
अं. (गो० व० गोपाळरावाच्या पाठीवरून हात फि-
रवितात.)

गो० व० वासु०—आपासाहेब, मामासाहेब, नमस्कार कर-
तो—येतो.

आपा—या वरें—चांगला अभ्यास करून यश आणि लौ-
किक मिळवा ह्मणजे झालें. नानासाहेबांचा उपदेश
लक्षांत ठेवून त्याप्रमाणें वागा आणि वृद्धापकाळीं त्यां-
ना सुख द्या, येवढेंच तुझाला आमचें वारंवार सांगणें
आहे. चला आतां.—

गो० व०—चला लौकर. रमा, सरस्वती आणि रामचंद्र
कोठें आहेत—बाहेर आहेत वाटतें. चला. मंडईपर्यंत
तरी मी येतो.

आपा व मामा—आह्मीही तेथपर्यंत येतो. नानासाहेब,
* चलवें.

(जातात).

अंक दुसरा.

प्रवेश पहिला.

स्थल—पुणे.—पर्वती.

(गोपाळराव व वासुदेवराव प्रवेश करतात.)

गो०—वासुदेवराव, येथून या शहराची शोभा मोठी चमत्कारिक दिसते, नाही ? ही शोभा पाहून या शहराचा एकंदर इतिहास कसा, चित्रासारखा डोळ्यापुढे दिसतो, व मनांत एका प्रकारचा उल्हास वाटून, मोठे चमत्कारिक तरंग येतात—असे वाटते कीं, हे येथे दाट व अफाट शहर पुष्कळ वर्षांपूर्वी एक यःकश्चित् लहानशी वाडी होती, त्या वेळीं, हीच वाडी पुढे इतक्या महत्त्वास येईल, आणि तरवार बहादर मराठ्यांच्या अमलांत साऱ्या हिंदुस्थान देशाचे नाक होऊन बसेल, असे कोणाच्या स्वप्नांतही आले असेल काय ? यावरूनच मनुष्याच्या स्थितीविषयीही मोठा चमत्कार वाटतो. परंतु हा खेळ कोणाचा ? एका कालांतराचा. पहा—कालांतराने, वासुदेवराव, या जगांत काय, पण साऱ्या विश्वांतच झणाना, काय काय घडामोडी होतात, याची व्हावी तशी कल्पना होणे देखील अशक्य आहे. खेड्याचे शहर, शहराचे खेडे, रावाचा रंक, रंकाचा राव, हा प्रकार एकसारखा चालला आहे.

वासु०—खरे आहे. वः ! ह्या ठिकाणीं उभे राहिल्याने तुम्ही झणतां असल्या विचारांनीं तर खरेच, परंतु त्याप्रमाणेच या आपल्या सभोवारच्या मृष्टिसौंदर्यानें देखील मनाला फारच आल्हाद होतो. 'नाहीं बरे ? हे

पहा, आपल्या चारी बाजूला किती मनोहर दैखावे दिसतात ते !

गो०—खगोखर. पहातांच आनंदानें आणि विस्मयानें मन कसें थकून होऊन जातें. हा पहा पूर्वदिशेकडील प्रदेश—जिकडे तिकडे धुकेंच धुकें—थाला धुकें तरी कसें ह्मणावें—कोणालाही वाटेल कीं हें धुकें नव्हे, पण एक विस्तीर्ण समुद्रच पसरलेला आहे. वः काय चमत्कारिक दैखावा तरी हा !

गो०—तसेंच इकडे ईशान्येकडे किंचित् लक्ष देऊन पाहिलें का गोपाळराव ? हें पहा अवघें शहर कसें झाडींत आणि धुरांत अगदीं लपून गेलें आहे तें ? ही रम्य नगरी शालूच नेसली आहे असें वाटतें. ते पहा मोठमोठाले वाडे. त्यांची शोभा काहीं निराळ्याच प्रकारची दिसते. असें वाटतें कीं त्या दाट झाडींतून, ते, आपापलीं डोकीं धर काढीत आहेत. जणो, प्रातःकाळीं उठून [देवळाकडे हात करून] या शंकर-पार्वतीचें दर्शन घेण्याकरितांच त्यांच्या उड्यांवर उड्या पडताहेत ! जिकडे तिकडे जात्यांची घरघर खेरीज करून या वेळेस सर्व जग कसें,—अगदीं सामसूम असल्याकारणानें, सूर्यनारायणाच्या दर्शनाकरितां एखाद्या महंताप्रमाणें अगदीं ध्यानमग्न बसलें आहे, असें वाटतें. सूर्योदय अमळशानें झाला कीं ही सामसूम आणि ही शांति, उद्यां हा वेळ पावेतो, पुनः दिसणार नाहीं.

गो०—जितकी कल्पना करावी तितकी थोडीच. या ठिकाणची ही सामसूम, ही गार वाऱ्याची झुळूक आणि हा

निरनिराळ्या पुष्पवाटिकांतून येणारा सुगंध किती पण मनाला आनंद देत आहे ?

वासु०—ही पहा वानवडी आणि खडकी. त्यांमधून रस्ते गेले आहेत, ते किती बारीक दिसत आहेत ? कोणी झणेल, हे रस्ते नव्हत, तर एकाद्या कुशल चितान्यानें वेलीच काढिल्या आहेत कीं काय कोण जाणे !

गो०—तशींच हीं नानाप्रकारच्या धान्यांचीं शेतें, पहा कशीं चित्रविचित्र आणि सुरेख दिसत आहेत तीं ! आपण इतके उंचावर आहोंत व तीं इतकीं खालीं आहेत कीं, एकसारखी त्यांकडे टक लावून पाहिल्यानें त्या ठिकाणीं चित्रविचित्र अनेक रंगाचे लहानमोठे गालीचेच पसरले आहेत कीं काय, असा क्षणभर भास होतो.

वासु०—अवबबब ! केवढा तेजःपुंज लाल गोळा हा ! पहा, पहा इकडे गोपळराव. काय त्या शेतांकडे पहात बसलां ? तो पहा मित्रोदय होत आहे. आपल्या पूर्वभागीं मित्रोदय पाहून कोणत्या सहृदय व उदात्त मनाच्या पुरुषास आल्हाद होणार नाहीं ? मित्राचे मित्र पद्मगुच्छ तर ते पहा—त्या पलीकडच्या सरोवरांतील पद्मगुच्छ आपल्या मित्राचा उदय पाहून आनंदानें प्रफुल्ल होऊन विकास पावत आहेत ! हा आपला मित्र तर खराच, परंतु याचें नांव अर्क देखील आहे. व तें मोठें सार्थ आहे असें मला वाटतें; कारण क्षितिजद्वारांतून इकडे हा फार चोरचोरूनच पावले कांटाकीत येत आहे ? मला तर वाटतें कीं याची पत्नी झटली झणजे सृष्टि—तर चंद्ररूपानें रात्रीशीं मी रत झालों होतो हें हिला कळून सवतीमत्सर होईल ते

होऊं नये, ह्मणूनच स्वारीची ही योजना असावी ! ते काहीं असो. परंतु, या विश्वांत जेवढे ह्मणून तेजोमय असे मित्र आहेत, त्या सर्वांचे तेज या मित्रतेजापुढे खचीत फिकें पडेल. अहाहा ! कोण दैदीप्यमान् कांति ही ! पाहिलेंना गोपाळरावजी ? या अर्काची आपल्या वल्लभेवर प्रेम दाखविण्याची खुत्री किती विलक्षण आहे ? स्वारी आली न आली, तोंच सृष्टि कशी एकदम प्रफुल्ल, टवटवीत आणि मनोहारिणी करून टाकिली आहे ! गोपाळरावजी, या वेळेस, त्या मोठमोठ्या वृक्षांची, देवळांची आणि वाड्यांची तर फारच अपूर्व शोभा दिसत आहे ! असें वाटते, या स्वारीनें सृष्टिमुख पाहून फार सुप्रसन्न होऊन, आपल्या तेजोमय बावनकशी सुवर्णानें खचित केलेलें असें पीत वस्त्र अर्पण केले, तेंच ती नेसली आहे; अशी कल्पना होण्यास कारण तरी आपल्या या मित्राचाच प्रताप !

गो०—अहाहा ! पहाण्यासारखा चमत्कार यांत संशय नाही. शहराकडे थोडें लक्ष द्या वासुदेवराव. तिकडून मनुष्यांच्या बोलण्याचा ध्वनि—गाई, ह्मशी, वगैरे पाळीं व गुरांचे शब्द, आणि नानाप्रकारच्या पक्ष्यांचा किलकिलाट दुरून कानीं येत आहे, त्या योगानें असें वाटते कीं, सर्व नागरिकजन आपापल्या कामधंद्यास मोठ्या उत्सुकतेनें लागले आहेत. ही गडबड आणि हा किलकिलाट कानाला किती गोड लागत आहे, पाहिलें ना ?

वा०—खरोखर. फारच आनंद वाटतो. हीं लहान लहान ठेंगणीं आणि चक्राकार आंब्यांचीं व इतर झार्डे

सारख्या अंतरानें लाविलेलीं आहेत, त्यांची किती चमत्कारिक मौज दिसत आहे, पाहिली ना? त्या झाडांच्या फांद्या जमीनीसरशा आलेल्या पाहून असे वाटते कीं हीं-आपली ममताळू मातोश्री जी पृथ्वी, हिला आम्ही आतां गगनयात्रेस जातो तर आम्हाला आई तूं निरोप दे-हणून जातांना मोठ्या प्रेमानें आणि आदरानें नमस्कारच करीत आहेत !

गो०-फार योग्य कल्पना. अहाहा ! आज आपण येथें आल्यानें मनाला फारच आनंद झाला. परमेश्वरा, धन्य आहे तुम्ही ! मजसारख्या यःकश्चित् पामरानें तुझ्या अलौकिक कर्तृत्वाचें काय वर्णन करावें ! संतमालेंतील महान् महान् प्रेमळ भक्तांनीं देखील हात टेंकले, त्या-पुढें आमचा पाड किती ? वासुदेवराव, चला आतां. उशीर झाला. येथें कितीही उभे राहिलों तरी डोक्यांची हणून तृप्ति होणेंच नाहीं. एक दिवसाआड दोन दिवसाआड इकडेच फिरावयाला येत जाऊं हणजे झालें.

वासु०-माझ्याही मनांतून तेंच आहे. इकडे आल्यानें फारच करमणूक होईल यांत संशय नाहीं. आतां येऊं तेव्हां बरोबर कृष्णरावासही घेऊन येऊं.

गो०-वासुदेवराव, कृष्णरावाशीं नका इतकी सलगी ठेवूं. यात्रिषयीं तुम्हांला मीं मार्गेशी पुष्कळ सांगितलें, आणि आतांही सांगतो. तो मनुष्य चांगल्या स्वभावाचा असेल असें अद्यापि देखील मला वाटत नाहीं.

वासु०-मोठी चूक करतां गोपाळराव तुम्ही. फारच उत्तम मनुष्य आहे तो. तो कालेजांत आपल्या वर्गांत असतांना नेहमीं पहात नव्हतां तुम्ही ? किती मोठ्या

मनानें तो आपल्याशीं वागत असे ? मोठा आनंदी.
प्राणी ! स्नेह करण्यास योग्य.

गो०—नुसत्या गोड बोलण्यावर नका जाऊं वासुदेवराव.
अपले कृष्णराव गोडबोल्यासारखेच गोड बोलणारे
केंसानें गळा कापणारे असतात, असें माझ्या अनुभवास
पुष्कळदां आले आहे.

वासु०—असतील तसले मानभावी गृहस्थ पुष्कळ. परंतु हा
कांहीं तसा नाही हें खास. घरचा चांगला आहे.

शिवाय नुक्तीच त्याला शंभर रुपयांची नोकरी लाग-
ली आहे. मग आह्मांजवळ कोणत्याही प्रकारची
प्रतारणा काय ह्मणून करील ? छेः, भलतीच शंका !

गोपा०—कदाचित् माझी चुकी असेल, परंतु, तो तुम्ही
ह्मणतां तसा चांगला जरी असला, तरी मित्रत्वाचें
झाड आक्रोडाचें ह्मणून लावावें हें फार चांगलें असें
माझ्या होण्यांत येतें—ह्मणून त्यांच्याशीं बरेच सावध-
पणानें वागत चला ह्मणजे झालें. असो. चला आतां
फार उशीर झाला.

वासु०—चला.

(जातात.)

अंक दुसरा.

प्रवेश दुसरा.

स्थल-पुणें—कृष्णगवाच्या घराची माडी.

(कृष्णराव प्रवेश करतां).

कृष्णराव—[स्वगत] बस. इतके दिवस प्रयत्न केव्यासारकें
वासुदेवरावांना एकदांचें प्यायला लावले. परस्परां

सख्य उत्तरोत्तर वृद्धिगत होईल किंवा नाही; याविषयी आतां कांका नकोच. एकदां सख्य चांगलें झालें ह्मणजे मग त्यांना फसविण्याला किती उशीर? अरे हो! त्या सुंदरीची प्रतिमा अद्यापि मी पाहिली नाही! केवढा मी मूर्ख! नोकरानें ती तर केव्हांच आणून दिली आहे; [अर्से ह्मणत खिशांतून तसवीर काढतो आणि ती हातांत घेऊन] अहाहा! काय अप्रतिम लावण्य हें! आजपर्यंत मी कांहीं नाही तरी पांचचारशे सुंदर स्त्रिया पाहिल्या असतील, परंतु इच्या समान रूपवती खरोखर माझ्या पहाण्यांत आलीच नाही. यच्चयावत् नक्षत्रांना लाजविणारी खरी! सर्व ब्रह्मांडातील अभोक्त्य रत्नें एकत्र करून या सुंदर रमणीला मोठ्या कौशल्यानें निर्माण केली असावी, असा भास होतो. या वासुदेवरावाची पुण्याई सचळ यांत संशय नाही! असंख्य वर्षे पूर्वजन्मीं तपश्चर्या केली असेल तेव्हां ही भाग्यशाली त्यांना प्राप्त झाली! वा, रे, वाः! सर्व अवयव जेथल्या-तेथें रेखलेले! या मनोहर स्वरूपाला नावें ठेवण्याला तिळभर देखील जागा नाही! [तसवीर डोळ्याजवळ धरून] हे सुंदरी! हे मनमोहिनी! तुझे मुखावलोकन करतांच परपुरुषाचें मन चंचल झाल्यावांचून राहिल तरी कसें? शुक्रासारखा महान् योगी जरी असला तरी त्याचें मन तुझी किंचित् दृष्टादृष्ट होतांच लटपटून जाईल, मग माझी अशी अवस्था झाली यांत नवल काय? ज्यांनीं तुझे मुखावलोकन केले नाही, ज्यांनीं तुझी आजपर्यंत प्रतिमा देखील पाहिली नाही, त्यांच्या जन्माला धिःकार असो. मी भाग्यवान् ह्मणून

मला त्या तसविरी काढणारापासून ही तुझी प्रतिछाया प्राप्त झाली.

[इतक्यांत बळवंतराव येतो.]

ऋष्णराव कां बळवंतराव, कोणीकडून आलां ?

बळवंतराव—असाच लायबरीकडून.

ऋ०—आज नवलविशेष काय वर्तमान आहे ? लिट्ल्गोच्या परीक्षेचा निकाल समजला वाटते !

बळ०—तेच सांगण्याकरितां तुम्हांकडे आलों. येथल्या कालेजांतून फक्त दोघे पास झाले. गोपाळराव सोलापुरकर आणि येथल्या फडक्यांचा मुलगा. आपण त्यांच्या बगेवर यंदां गेलों असतो, तर कदाचित् पास झालों असतो.

ऋ०—अं., त्यांत काय हो ! पुढल्या वर्षी व्हालं. झाल्याशिवाय कांहीं तुम्ही रहात नाहीं.

बळ०—होय, तुमचें ठीकच आहे. नशीवानें शंभर रुपयांची नोकरी लागली तेव्हां दुसऱ्याचें तिकडे आतां कांहीं कां होईना ? [असें बोलतां बोलतां टेबलावरचें पत्र घेऊन] हें पत्र हो कोणाचें ?

ऋ०—वासुदेवरावांच्या कुटुंबाचें.

बळ०—असें काय ? बरे हें तुम्हांकडे कसें आलें ?

ऋ०—सहज एक दिवस वासुदेवरावांच्या येथें बसलों होतो, तेव्हां ते झणाले, हें अक्षर पहा. पत्र पहाण्याकरितां घेतलें तें तसेंच बोलण्याच्या नादांत खिशांत टाकलें. मग पत्राचें त्यांचेही ध्यानांत राहिलें नाहीं, आणि झणून तें खिशांतल्या खिशांतच राहून गेलें झालें.

बळ०—वाः ! शान अक्षर आहे वावा ! वायकोची जात असून किती उत्तम लिहिते हो !

क०—अहो ? एक लिहितेच कां उत्तम ? सर्व गोष्टींनीं ती सुंदरी तशीच आहे. वरें हें असो. [असें ह्मणत त्यांचे हातांतील पत्र घेऊन खिशांत ठेवितो.] तु-
ह्यांला एक आनंदाची गोष्ट सांगायची विसरलोंच.
परवां वासुदेवरावांना मीं शुद्ध केले.

बळ०—काय ह्मणतां, काय ? आपल्या वासुदेवरावांना ?
सोलापुरच्या ?

क०—हो हो त्यांनाच. [हंसतो.]

बळ०—कृष्णराव, तुमची धन्य आहे बोवा ! त्यांना ऋषि-
मंडळांत ओढले तर खरेंच. परंतु तसें करण्यापूर्वी,
नीट विचार केलाना ? हो, आपले उगाच विचारतो.
नाहीं तर करायला जाल एक, आणि होईल भलतेंच.
परवां पाहिले नाही त्या गोविंदरावांचें काय झालें तें ?
सर्व बाहेर फुटले !

क०—गोविंदराव मूर्ख आणि अविचारी-ह्मणून त्या थराला
गोष्ट आली. त्यांना पकें ठाऊक कीं नारायणराव ह्म-
णजे अमक्या तऱ्हेचा मनुष्य आहे; असें असून त्याला
लागले आपल्यामध्ये व्यायला. मग कां वरें बाहेर
नाहीं फुटणार ?

बळ०—तें खरें; पण माझ्या ह्मण्याचा भाव इतकाच कीं,
हें प्रकरण आपण जास्त वाढवूं नये. वाढल्यानें काय
होतें तुम्ही समजलां नाहीं—पैशापरी पैसा जाऊन लो-
कांत दुर्लोकिक आणि बभ्रा मात्र होतो.

क०—अंः, त्याविषयीं बेफिकिर असा.

बळ०—काय हो ! त्यांनीं पाहिल्यानेंच व्यायला काहीं
कांकूं नाहीं केले ?

क०-काय झालें तें मी तुझांला मुळापासून सांगतो. एक दिवस आम्ही गेलो सहज फिरावयाला. अतिशय उन्हाळा असल्याकारणानें वासुदेवरावांना लागली तहान. आतां मौज काय झाली कीं ओळखीचें असें ब्राह्मणाचें जवळ कांहीं घर नव्हतें; आणि वासुदेवरावांना पाण्याचा तर असा शोष लागला कीं, त्यांच्यानें एक पाऊल देखील पुढें टाकवेना. तेव्हां ते ह्मणाले, "कां हो बोवा, आतां कसें करावें?" मी मनांत ह्मटलें, आपला थोडा तरी कार्यभाग साधून घेण्याची शान संधि आली आहे. असा विचार मनांत येतांच मीं त्यांना सांगितलें कांहीं घाबरूं नका. येथून दुकान कांहीं दूर नाही. तेथें जातांच एक लेमोनेडची बाटली घेऊन घ्या ह्मणजे झालें. त्यांनीं प्रथम पुष्कळ नडी आणल्या. प्राण गेला तरी चिंता नाही, मी तें कधीं पिणार नाही असें ह्मणाले. परंतु मी अनेक तऱ्हांनीं त्यांचें मन वळवून त्यांना एकदाचें घ्यायला लावलें. नंतर आम्ही घरीं यावयास निघालों. आणि वाटेनें बराच वेळ या विषयावर आमचें संभाषण चाललें होतें. सांगायचें ह्मणून इतकेंच कीं, माझ्या सयुक्तिक भाषणानें त्यांचा धर्मभोळेपणा ते दिवशीं बराच कमी झाला. आणि पुढें थोडे दिवसांनींच थोरलें प्रकर्ण घ्यायला लावलें. आतां त्यामध्ये इतके प्रवीण झाले आहेत कीं तें घेतल्याशिवाय त्यांचा एक दिवस देखील सुनका जात नाही.

बळ०-शाबास बोवा कृष्णराव तुमची-कमाल केलीत एकून ! परंतु एवढें मात्र लक्षांत ठेवा कीं, ही गोष्ट गोपाळरावांच्या कानावर मात्र जातां कामा नये. कारण,

वासुदेवराव त्यांचे वाड्यांत रहातात. आणि त्यांतून ते एकाच गांवचे आहेत. तेव्हां कधीना कधी तरी त्यांस हा प्रकार कळल्यावांचून रहाणार नाहीं.

कृ०—वासुदेवराव थोड्या दिवसांतच तो वाडा ते सोडणार आहेत, तेव्हां गोपाळरावाची इतकी भीति वाळगावयाला नको.

बळ०—तें खरें. पण असा वाडा उत्तम असून तो वासुदेवराव काय ह्मणून सोडतात बरें ?

कृ०—हें तुमचें कसलें विचारणें हो ? काय ह्मणून सोडतात ह्मणजे ? अहो, त्यांना काहीं कमी आहे ? त्या वाड्याप्रमाणें पन्नास वाडे घेण्याचें त्यांचे आंगीं आज सामर्थ्य आहे. मग विनाकारण आपल्या जिवाला त्रास करून दुसऱ्याचे घरीं कशाळा रहातील ? वास्तविक ह्मणाल तर, वासुदेवरावांना अलीकडे आला आहे अभ्यासाचा कंटाळा, आणि इकडे गोपाळरावांची विनाकारण त्यांना जाचणूक ! अभ्यास करा, कसरत करा, फावल्या वेळीं गहन विषयावर विचार करा, सभेला नेमानें जात जा, हे एकसारखें गोपाळरावाचें वाकपांडित्य चालत असतें. तें वासुदेवरावांना सोसत नाहीं. शिवाय वासुदेवराव पडले मंडळीचे शौकी. त्यांना मंडळींत बोलायचालायला मनापासून आवडतें. तें गोपाळरावांना खपत नाहीं. बरें. हें असो. तुम्हांला इतकी या गोपाळरावांची भीति कां ?

बळ०—भीति कशाची ? ते माझे चालवीत आहेत थोडेंच ! सद्गुणी आणि संभावित आहेत ह्मणून थोडें भ्यायचें !

क०-हे ! हं ! तुम्ही त्यांना आपल्यापेक्षा जास्ती समजतां एकूण !

ब०-यांत काय संशय ? सर्व गोष्टींमध्ये ते आपल्यापेक्षा अधिकच आहेत. इंग्रजी, संस्कृत, मराठी या तिन्ही भाषा त्यांना आपल्यापेक्षा अधिक येतात, हे तुम्ही देखील कबूल करा. त्यांना जितकी वर्षे कालेजांत जाऊन शालीं तितकीच तुम्हांला, मला आणि लेव्यांना शालीं, पण उपयोग काय ? लेखचरें ऐकून कालेजांतलीं बाकें देखील निदान तुम्हा आत्म्यापेक्षा अधिक शिकलीं असतील. कारण, अजून एकाद्या विषयावर पुरतीं दोन मिनिटें सुद्धां आत्म्याला बोलतां येत नाहीं, किंवा दोन ओळी लिहितां येत नाहींत. आणि तुम्ही विचारतां आम्ही कमी आहों कीं काय ? तेव्हां आश्चर्यच नाहीं ! अहो ! ते गोपाळराव कोणत्याही विषयावर एक एक, दोन दोन तास, एकसारखे, चुकी न करतां अस्खलित बोलतात, हे आपण कालेजांत व सभांतून नेहमीं पहातो. विद्वत्तेमध्ये तो संपन्न आहे, इतकें नव्हे, परंतु इतर सर्व गोष्टींमध्ये तो पुरुषसिंह तसाच आहे. अशा सत्पुरुषाची संगति असणें माझ्या मते तर नशिबीच असलें पाहिजे. वासुदेवराव तो वाडा सोडतात हा त्यांचा शुद्ध वेडेपणा आहे, असें माझ्या बुद्धिला वाटतें.

क०-बळवंतराव, असल्या गोष्टींची वाटाघाट करण्यामध्ये आपल्याला काडीचा तरी लाभ आहे का ? त्यांना वाटेल तसें ते करितात. आपलें बोलणें चाललें आहे कशाबद्दल आणि तुम्ही काढून बसलां आहां तिसरेंच. कोणी विद्वान् असो किंवा कसाही असो. आपल्याला

काय करायचें आहे? बरें इतका वेळ झाला, अद्यापि वासुदेवराव कां येत नाहीत, कांहीं समजत नाही.

बळ०—कां; त्यांनीं येतो ह्मणून सांगितलें आहे कीं काय?

कृ०—तर! दिवस मावळतांच येतो ह्मणून सांगून पाठविलें. खरेंच बळवंतराव, अशा मनुष्याचा बोवा, मला मोठा राग येतो. येतो ह्मणून ह्मटल्यावर आपलें झट्कर यावें. नाही तर साफ येत नाही ह्मणून सांगारें. ह्मणजे कोणालाच त्रास नाही.

बळ०—तुम्ही वेडे आहां कृष्णराव. आतां ते कसले येतात? आतां येण्याची का वेळ आहे? तुम्ही ह्मणतां तें उद्यां कां होईना? आजच झालें पाहिजे असेंच कांहीं आहे कीं काय?

कृ०—आजच झालें असतें ह्मणजे बरें झालें असतें. ह्मटलें आज शनवार आहे, तेव्हां चार घटका चैनीनें बोलत बसायला तरी सांपडेल. पण तसा रंग कांहीं दिसत नाही.

बळ०—अहो, रोजची चैन ही चाललीच आहे. उद्यांचाच वेत करा ह्मणजे झालें. बरें, आतां मी जातो. घरीं आई काय ह्मणत असेल?

कृ०—होय. जा पण थोडे घेऊन नाहीका जात?

बळ०—छेः, बोवा! माझी प्रकृति बरोबर नाही.

कृ०—ध्या हो. येवढेंसें घेतल्यानें काय होणार आहे?

बळ०—आतां नकोच. माझ्या नांवाचें ठेऊन द्या. मी आपला उद्यां घेईन.

कृ०—बळवंतराव, पहा बरें. सौभाग्यवतीनें हळदकुंकाला नाही ह्मणूं नये.

बळ०-तें तुहांसारखें ज्यांचें सौभाग्य अखंड आहे, त्यांनाच लागू पडते.

कृ०-असें काय?—आलीकडे बऱ्याच कोट्या करू लागलांत हो ? बरें तर, मीही तुमच्या बरोबर येतो.

बळ०-कोठें ?

कृ०-असेंच एकीकडे जायचें आहे.

बळ०-पण त्या एकीकडेचें काहीं नांव गांव ?

कृ०-असेंच एका स्नेह्याकडे.

बळ०-हं समजलों-कृष्णराव काय हें ! नुक्तेच त्या दुख-प्यांतून बरे झालां ना ?

कृ०-अं: ! चाललेंच आहे. अशीं शंभरदां दुखणीं आलीं आणि शंभरदां गेलीं. तें सर्व माझ्या आंगठळणीं पडलें आहे. अहो, रे ज मरे त्याला कोण रडे ?

बळ०-जा काय पाहिजे तें करा. आह्मांला थोडेंच भोगावें लागतें !

कृ०-बरें बरें; असें टोंचून काय बोलतां ? जो चढेल तो पडेल.

[जाताने.]

अंक दुसरा.

प्रवेश तिसरा.

स्थल-पटवर्धनांच्या वाड्यांतिल माजघर.

(सरस्वती बूक वाचीत बसली असतां रमा येते.)

रमा०-सरस्वती, काय करतेस ?

सरस्वती-[लाजून ओच्यांत पुस्तक लपविते] काहीं नाहीं. उगीच बसलें आहे.

रमा०—पुरे, काय तरी सोंग ! आतां रिकामी का बसली होतीस ! कायसेसे वाचीत होतीस, हें मी आपल्या डोळ्यांनी पाहिलें हो.

सर०—काहीं तरी आपलें बोलतेस झालें. मला वाचतां तरी येतें कां ?

रमा०—वाचीत नव्हतीस तर मी येतांच ओच्यांत गे काय दडवून ठेविलेंस ? [असें ह्मणून सरस्वतीच्या ओच्यांतून पुस्तक काढिते आणि किंचित् हंतून] सरस्वती, काहीं करीत नव्हतीस ना ? मग हें दुसरें बुक गे कशाला घेतलें होतेंस ?

सर०—[गालांत हंसून] आपलें सहज घेतलें होतें.

रमा०—तें खरें; पण आता उगीच चोरूं नको गडे. तूं सांपडलीस खरी. मग आतां उगीच लपंडाव कां ? सांगेनास आतां तुला कोण शिकवतें तें. गोपाळ भाऊजी का ?

सर०—[लाजून] दुसरें कोण तर मग ?

रमा०—अग मग असें सांग. माझ्याजवळ त्याची लाज ग कसची ? मी तुझी सासू को ?

सर०—अग सासू नसलीस ह्मणून काय झालें ? मला असलें सांगायची बाई मोठी लाज वाटते; काय असेल तें असो.

रमा०—पहिल्या पहिल्यानें आहे तोंपर्यंत असेंच होईल; पुढें लाज वाटायची नाही आणि फाज वाटायची नाही. आमच्या सगळ्यांच्या देखत भाऊजीजवळ गोष्टी सांगत बसशील. बरें कितवा धडा शिकतेस तो ?

सर०—अग कितवा कसचा घेऊन बसलीस ? आतांशीं

कोठें पहिलें बूक होऊन दुसऱ्याला लागलें आहे. तुझ्यासारखें मला लहानपणीं थोडेंच कोणीं शिकविलें आहे ! सासरीं आल्यावर तर आनंदच. मुली बुकें घेऊन वाचीत बसतात त्याचा मामंजीना येतो राग. मग सासरीं तरी कोण शिकविणार ? आणि तेव्हां खरेंच कीं नाहीं मला शिकायची हौसही नसे. बरें. तूं बुकें घडाघडा वाचतेस, तरीं मला कधीं वाचतां येती-ल सांग गडे.

रमा०—लागतील दोन वर्षे.

सर०—अग वाई ! दोन का लागतील ?

रमा०—अग, दोन पाहिजेतच. तें देखील मनापासून शिकलें तर हो. नाहीं तर मग तीन काय आणि चार काय !

सर०—मनापासून शिकलेंच पाहिजे. [गालांत हंसून] तुला एक ठाऊक नाहीं पण.

रमा०—तें काय ?

सर०—रोज एक धडा घालून द्यायचा होतो. तो जर नाहीं झाला, तर काहीं खंपायचें नाहीं. काम ना धाम, नित्य एक धडा करायला काय झालें, असें रागावून ह्मणणें होतें.

रमा०—मग दोन नाहीं दीड देखील वर्ष पुरे हो. भाऊ-जी येथें कोणासारखे असतें ह्मणजे मात्र तुला फारच लवकर आलें असतें !

सर०—तें कसे ?

रमा०—अग मी किती दिवस जास्ती शिकवावें ह्मणून एक-सारखी पाठीस लागलें होतें. रोज शिकवीन ह्मणायचें.

रात्रीं बूक घेऊन जवळ गेलें ह्यणजे कृपाळाला
आच्या घालायच्या. आणि कसली ही रोजच्यारोज
किटकिट लावतेस ह्यणून माझ्या हातांतून बूक-घेऊन
आपलें भिरकून कोणीकडे तरी भिरकावून टाकचें,
ह्यणजे झालें. अशानें बरें कसें येईल ? ह्यणून मी आपलें
तुला थडेंनें ह्यणालें.

सर०—माझे तर मग असें नाहीं गडे. इतके दिवस शिका-
यला लागून झाले ना ? पण अजून बाई कोणी कंटा-
ळलें नाहीं. मग बाई पुढचें कोणी सांगावें ?

रमा०—त्याची काळजी करायला नको. कसें ह्यणशील तर
गोपाळभाऊजीनीं कोणतेंही काम एकदां हातीं धरलें कीं
नाहीं ह्यणजे त्यांचा आपला स्वभावच. शेवटास नेव्यावां-
चून कधीं रहायचे नाहींत. तसें आमच्या येथें नाहीं.
हें आलीकडे हो पण. एखादें कांहीं करायचें झालें
कीं नाहीं ह्यणजे शंभरदां शंभर वेत व्हायचे. अगदीं
ह्यणजे अगदीं बुद्धि स्थिर नाहींशी झाली आहे. असें
बाई पहिलें नव्हतें.

सर०—एक एक ऐकावें तें नवलच. वासुदेवभाऊजींचें
ह्यणजे असें होईल हें माझ्या ध्यानींमनीं देखील
नव्हतें. बरें. हें असें कां झालें हें तुला तरी कांहीं
समजलें का ?

मा०—अगे हो. समजलें आहे, पण काय करायचें ? हें
कीं नाहीं, त्या कृष्णरावाशीं मैत्री झाल्यानें झालें
आहे. त्याची संगत लागल्यापासून पहिल्यासारखें
कांहीं येथें कोणाचें शिकणें होत नाहीं. आतांशीं घरीं
यायला आपले रात्रीचे आठ आठ, नऊ नऊ वाज.

तात.०-आचारी स्वयंपाक करितो आणि तिष्ठत चुलीचे डोकें धरून बसतो. विचारा काय करील ? मार्गें पोट लागलें आहे ना ?

सर०-खरेंच बाई, बसलें पाहिजे. वरें कृष्णराव ह्मणतेस तो कोण ?

रमा०-अग, तो नाही का आतांशा आमच्या येथें येत ? तोच.

सर०-मला नाही बाई ठाऊक कोणचा तो.

रमा०-तूं त्याला पुष्कळ वेळां पाहिला असशील. पण आतां तुझ्या नाही ध्यानांत. आहे एक असाच. नेहमीं मेला आपल्या तोऱ्यांतच असतो. त्याला वाटतें मीच काय तो रूपवान्. त्याचा बाई मला मोठा राग येतो. मेल्याचा दुसऱ्यांच्या बायकांवर डोळा. त्याला पाहिलें ह्मणजे कीं नाही पायाची आग मस्तकाला जाते. त्याच मेल्यानें इकडे जशी कांहीं भुरळ घातली आहे. एक दिवसाड दोन दिवसाड मेला वाटल्या घेऊन येतो, आणखी तो, आणि आमच्या येथें खोलीचे दार लावून पुष्कळ वेळ आपले आंत बसलेले असतात. इश ! खोलींत गेलें ह्मणजे कायग बाई त्या वाटल्यांची घाण सुटत असते !

सर०-असें त्या वाटल्यांत असतें तरी काय ?

रमा०-असायचें काय ? दारूचें पाणी वरें का !

सर०-[आश्चर्यानें तोंडाला हात लावून] आतां बाई ह्या कर्माला काय ह्मणावें ? वासुदेव भाऊजींनीं असा कसा ग अगदीं, ताळ सोडला ?

रमा०-आतां तूंच पहा ह्मणजे झालें.

सर०—बरे. इतके दिवस हें चाललें असून तूं मजजवळ अगदीं बोलली नाहीस कशी ?

रमा०—अगे, बोलूं तरी कशी ? आपलेच दांत आणि आपलेच ओंठ. आपली डोळ्यावर कातडे ओढून गप्प बसलें होतें झालें. आतांशीं खोलींतून बाहेर या-यचें न यायचें झालें, कीं आपलें वेड्या वेड्यासारखें, करायचें होतें. पुरतें जेवण सुद्धां जात नाही. झालेंच सारी रात्र धुंदीत असायचें. तेव्हां मनांत हटलें आतां स्वस्थ वसून उपयोग नाही. स्वस्थ बसलें तर कांयीचें बायी होऊन एखादेवेळेस जिवाला फटकन् अपाय व्हायचा ! ह्मणून आज तुजजवळ ही कर्मकथा सांगायला आलें. तुझ्या सांगण्यानें त्या मेल्याचा कांहीं तरी भाऊजी बंदोबस्त करतील.

सर०—हें येथें अजून कसें समजलें नाही पण ?

रमा०—अग, त्यांना कसें समजेल ? त्या चांडाळाला पकें ठाऊक कीं, भाऊजी अमक्या वेळेस शास्त्र्याकडे शि-कायला जातात, तेवढीं संधि साधून मेला येतो. आणि ते परत येतात न येतात तो सगळें आटोपून करतो मेला काळें झालें.

सर०—[अंग कांपवून] बरे वासुदेव भाऊजींना यायला नेहमीं उशीर होतो ह्मणतेस तर रात्रीचे गे काय बाहेर करतात ?

रमा०—हें बाई कुणाला ठाऊक ? आणि येथें विचारार्थें कोणीं ? परवां यायला झाला उशीर, रोज होतोच, पण परवां फारच झाला. “ इतका उशीर कां झाला ” अशीं मी तोंडावाटे अक्षरें काढलीं मात्र, तो कुठलं

काय आणि कुठलं काय ! मर्जी गेली ! रागावून मजकूर एक एक येवढाला [हातानें करून दाखविते] डोळां केला. आणि हवें तसें बोलबोलून घेतलें. इतकें झालें पण मी चकार शब्द सुद्धां काढला नाहीं बरें का ? कोठून हें विचारायला गेलें, असें मला झालें, आणि तोंडांत मारल्यासारखी आपली गप्प बसलें.

सर०—हें काय बाई तरी ? बरें तेवढ्यानें तरी राग शांत झाला का ?

रमा०—कोठला ? “पान वाढून ब्राह्मण वाट पहात आहे उठायचें ना ?” ह्मणून मी कांहीं वेळानें भीत-भीत झटलें, तर आपलें “मला जेवायचें नाहीं” ह्मणून साफ सांगणें झालें. मी सातदां पाया पडून चुकलें ह्मटलें, नाक घासलें, पदर पसरला, आणि पुष्कळ तऱ्हेनें मन-धरणी केली, पण ज्याचें नांव तें ! मनाला एवढा देखील द्रव आला नाहीं बरें का ! खरेंच बाई, पुरुषांचें मन कठोर. एक नाहीं, दोन नाहीं आपले लाल डोळे करून मुक्याचें व्रत धरलें होतें. शेवटीं मी येवढेंसें तोंड करून मुकाद्यानें उठलें, आणि आचार्याला जेव ह्मणून सांगितलें. त्या रात्रीं आह्मांला आपला दोघांनाही उपास.

सर०—दुसरे दिवशीं तरी तुझ्याशीं बोलले का ?

रमा०—कुठलें ? अग तीन दिवस झाले. माझ्याशीं आपलें बोलणेंच सोडून दिलें आहे.

सर०—एक एक ऐकावें तें बाई अधिकच !

रमा०—अगे, तें कांहीं विचारूं नको. या कृष्णरावाच्या संगतीनें काय होईल आणि काय नाहीं हें कांहीं बाई

मला समजत नाहीं. सरस्वती, तीन दिवस नजबरोबर कोणी बोलत नाहीं तर असें वाटतें कीं मला रानांत टाकून दिली आहे कीं काय ? आणि रात्रंदिवस आपली जिवाला हुरहूर वाटते. रात्रीं अंमळ डोळा लागला न लागला कीं मेलीं कसलीं कसलीं वाईट स्वप्नें पडतात, आणि कितीदां झोपेंतून दचकून उठतें. असेंच रागानें बोलणें मुळींच सोडून दिलें तर सरस्वती, मी काय बरें करूं ? [डोळ्याला पदर लावून रडूं लागते.]

सर०—रडूं नको ग, तुला अशी पाहिली ह्मणजे माझ्या पोटांत कसें भडभडून येतें. कालेजांतून यायचें झालें कीं नाहीं ह्मणजे हें सगळें सांगतें ह्मणजे कांहीं तरी भाऊजींना सांगणें होईल. (रडूं लागते.)

रमा०—सांग बरें का पण. विसरूं नको.

सर०—नाहीं गे. विसरेन कशी ?

रमा०—बरें येतें तर. [डोळे पुशीत पुशीत जाते.]

अंक दुसरा.

प्रवेश चवथा.

स्थळ—गोपाळराव पटवर्धनांचा पुण्यांतील वाडा.

(गोपाळराव प्रवेश करतो.)

गो०—[स्वगत] हं: ! काय चमत्कार ! एक एक ऐकार्थें तें विलक्षणच. हे असें करतील असें माझ्या स्वप्नीं देखील नाहीं ! हल्लीं यांचें चित्त अभ्यासावर नाहीं येव-
हेंच काय तें मला ठाऊक. हें भयंकर प्रकरण आतांच

हिनें सभूंगितलें. पूर्वीच समजलें असतें तर बरें झालें
असतें. हिला तरी काय माहीत ? वहिनींनीं सांगित-
ल्यावरून मजजवळ बोलली. हं: ! विद्वान् व समंजस
लोक असलीं भयंकर कृत्ये करण्यास प्रवृत्त होतात
तर मूर्खीना कां हंसावे ?

(इतक्यांत रमाबाई येते व गडबडीनें).

रमा०—भाऊजी, लवकर चला. उठा. तें पहा, पहा तर खरें,
खालीं काय चाललें आहे तें. उठा उठा, लवकर चला.

गो०—[आश्चर्यानें] येतो; पण असें चाललें आहे तरी
काय ?

रमा०—काय चाललें आहे आणि काय नाही, तें सगळें
आल्यावर दृष्टीस पडेल. येथे काहीं माझ्यानें सांगवत
नाहीं.

गो०—हं—हं! चला, हा पहा उठलोच. (असें ह्मणून रमा-
बाई व गोपाळराव जातात.)

(वासुदेवराव व कृष्णराव त्रिरुट पीत खुर्च्यावर बसले
आहेत. रमा व गोपाळराव, वासुदेवराव व कृष्णराव
बसले आहेत त्या खोलीजवळ येतात.)

रमा०—[हळूच] भाऊजी, तें खोलीचे दार लावलें आहे तें.
तेथे जा; ह्मणजे सगळें बाहेरून समजेल. [असें ह्म-
णून रमाबाई वरांत जाते.]

[गोपाळराव खोलीचे दाराजवळ जाऊन मुकाट्यानें आंत
काय बोलणें चाललें आहे तें ऐकतात.]

वासु०—[हळूच] कृष्णराव, केवढ्यानें बोलतां ? कोणी
ऐकलें तर काय ह्मणतील ?

कृ०—[गुंभीत] कोण ऐकतें हो ? मघां गोपाळराव शा

सुपाकडे गेलेले आपण पाहिलेच. आणखी दोन तास कांहीं ते परत येत नाहीत. मग कोण ऐकतो ?

वासु०—गोपाळराव जरी नाहीत, तरी दुसरीं मनुष्ये थोडीं आहेत का येथे ? थोडे हळू बोला ह्मणजे शालें.

कृ०—शर्थ केलीत वासुदेवराव. आपण कोठें, चाकरमाणसें कोठें ? त्यांना इतकें लांब ऐकायला जाईल तरी कसे ? खरेंच; तुम्ही तरी बेवा फार भितां ! समजा, त्यांनीं यदाकदाचित् ऐकलें तरी त्यांच्या हातून आमचें होणार काय ? ते कोण ह्मणून त्यांना इतकें भ्यायचें ? धडधडीत ते तुमचे चाकर.

वासु०—ते खरें; पण झांकली मूठ सव्वा लाखाची. जोंपर्यंत कोणाच्याच कानावर ही गोष्ट गेली नाही, तोंपर्यंत बरें.

कृ०—याकरतांच तुम्हांला ह्मणतो कीं हा वाडा सोडा. मग कोणाची भीति नाही आणि फीति नाही. खुशाल चैनीनें हवें तें करायला कांहीं हरकत आहे ? वाडा पाहून देण्याचें काम मजकडे लागलें. हजार खटपटी करीन; पण वाडा असा उत्तम पाहून देईन कीं लोक पहातच रहातील.

गो०—(मनांत) वः खाशी तोड !

वासु०—वाडा पाहून तर ठेवाच. कितीही पैसे लागले तरी चिंता नाही. प्रारंभीं एके ठिकाणीं राहिलों हाच मी वेडेपणा केला.

कृ०—हें असो. [आठवल्यासारखें करून] बरी आठवण शाली. त्या गृहस्थानें अजून रूपये परत केले नाहीत, वासुदेवराव.

वासु०—कोणी ?

कृ०—कोणी ? तुमच्या देखत तर त्याला दिले.

वासु०—माझ्या देखत ? मला नाहीं बोवा आठवत.

कृ०—हो; हो; खरें. त्यावेळेस तुम्ही नव्हतां.

वा०—वरें मग त्याचें काय झालें ?

कृ०—व्हावयाचें काय ? आठ दिवसांनीं परत देईन ह्मणून घेऊन गेला. त्याचा अद्यापि ठिकाण नाहीं. पहा ह्मणजे झालें. एखाद्यावर उपकार करायला ह्मणून जावें तर असें होतें !

वासु०—त्याला असे रुपये दिलेत तरी किती ?

कृ०—तें काहीं विचारूं नका. जे दिले ते दिले.

वासु०—तरी पण ?

कृ०—अहो, एकाला दिले ह्मणून सांगूं का दोघांना दिले ह्मणून सांगूं ? पुष्कळांनीं याप्रमाणें मला बुडविलें. आतां बोलूं नये आणि चालूं नये, चुरमुरे खात स्वस्थ वसावें झालें.

वासु०—अशा पार्जी मनुष्यांना काय ह्मणून तुम्ही पैसे देतां ?

कृ०—पार्जी आहेत हें आतां समजलें. पूर्वीं ठाऊक असतें तर असा मूर्खपणा मीं केलाच नसता. हं: ! काय मात्रागम्नी लोक तरी ? आपलें काम साधायचें असलें ह्मणजे इतकी गरीबी आणि इतका सालसपणा दाखवितात कीं त्यानें शहाण्या मनुष्याची देखील अकूल गुंग होऊन जाते. थोडे थोडे नाहीं; शंभर रुपये मला मिळतात ना ? पण वास्तविक विचाराल तर वासुदेवराव, या घटकेस दहा रुपये देखील मजजवळ शिलकं नाहीत ! तुम्ही मागें पांचशें रुपये दिले ते

असेच गेले ! आतां या माझ्या भिडस्त स्वभावाला काय ल्पणावे ? घरचा खर्च पाहिला तर मी, आई, आणि दोन गडी—झाले. खरेच दुसऱ्याला जर हे सांगितले तर खोटे वाटेल. माझा स्वभाव तुम्हांला ठाऊक ल्पूनच तुम्हाजवळ इतके बोललो. असो. आतां बडबड करून काय उपयोग ? [मोठा सुस्कारा टाकतो].

वासु०—गरीबगुरीचांपासून तों अगदीं गर्भश्रीमंतांपर्यंत संसारांत पैशाच्या नडी ह्या यात्रयाच्याच. मग उगीच असे कष्टी झाल्यासारखे कां होतां ?

कृ०—तुमचे रूपये देण्याची मुदत तर संपली—आणि जवळ तर पैसा नाहीं—या काळजांत मी रात्रंदिवस आहे—दुसरे कांहीं नाहीं.

गो०—भली पैसे बुडविण्याची युक्ति लढविली. किती भोळे वासुदेवराव—आणि हा उत्तम स्नेही ?

वासु०—येवढेंच ना ? आणि त्यांतून माझेच रूपये ना ? मग त्याची येवढी काळजी ती कशाला ? तुम्हांला मी पैशाबद्दल तगादा का लावला आहे ?

कृ०—नाहीं ल्पून काय झाले ? ज्याचे घेतले—मग ते कोणाचे कां असेनात—त्याला बोलल्या बोलप्रमाणें परत दिले ल्पणजे बरे.

गो०—हं: केवढा परत करणार ?

वासु०—ते खरे. पण तुम्ही असून का देत नाहीं ? हे पहा—जेव्हां लोकांकडून तुमचें येणें येईल आणि जेव्हां तुमच्या सोईस येईल, तेव्हां सावकाश मला परत द्या. अहो—पैसा ल्पणजे काय पदार्थ आहे ?—स्नेहापेक्षां का